

Валерій Степанков

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ГЕТЬМАНЩИНІ СЕРЕДИНИ XVII ст. НА СТАТУС СЕЛЯНСТВА ТА ФОРМУВАННЯ ЙОГО СОЦІАЛЬНИХ ІДЕАЛІВ

Револьюційні події середини XVII ст. суттєво змінили умови життя населення козацької України. Як справедливо відзначав Ф. Сисин, “відбулися фундаментальні зміни в політичному устрої, соціальній структурі, системі контролю над власністю, уявленнях про суспільний лад. Сукупність сфер життя, в яких сталися ці зміни, переконливо свідчить, що суспільство раннього нового часу внаслідок повстань може зазнати кардинальних трансформацій. В Україні найглибше і наймасштабніше ці зміни проявилися в галузях відносин власності та політичного устрою. Менш значні, але істотні були трансформації в соціальній та ідеологічній сферах”¹.

На 1648 р. українське суспільство втратило традиційну політичну еліту, нова – лише зароджувалася й спромоглася сформулювати ідею регіонального політичного сепаратизму для теренів півдня Київського воєводства, де функціонували інституції Війська Запорозького. У першій половині 1648 р. ідея еволюціонувала в задум перетворення козацького регіону в удільну державу – складову Речі Посполитої².

Впродовж літа – осені 1648 р. селянство відіграло надзвичайно активну роль у ліквідації польських політичних інституцій, органів виконавчої й судової влади. Проте вона полягала не тільки у виконанні цієї, умовно назвемо, руйнівної роботи. Чомусь забувається той факт, що покозачення селянства означало не лише набуття козацького імунітету, але й творення, за козацьким зразком, органів самоврядування. На звільненій території утверджувалися абсолютно відмінні від існуючих адміністративно-територіальний устрій (замість воєводств і повітів – полково-сотенний) та органи влади Української держави.

Укладення Замойського перемир'я (листопад 1648 р.) обернулося трагедією для політичного майбутнього звільненої України. Відведення війська за умовну лінію Кам'янець-Подільський – р. Горинь призвело до ліквідації на теренах, роз-

¹ Ф. Сисин. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність (Просфонима. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. Вип. 5. С. 576-577.

² В. С. Степанков. Українська державна ідея // *Історія української культури у п'яти томах*. Київ, 2003. Т. 3. С. 151-153.

ташованих західніше від неї, українських державних інституцій і поновлення польських. Стався їй розпад на два регіони: Українську державу (Гетьманщину) та землі, в яких продовжували функціонувати польські політичні інституції. Він закріпився у ще невідгнішому для козацької України варіанті (її територія суттєво скорочувалася із втратою земель Подільського і Волинського воєводств) Зборівським договором (серпень 1649 р.). З цього часу й до кінця революції (1676) політичний й соціально-економічний розвиток регіонів відбувався несхожими шляхами. А відтак і становище селянства у них докорінно різнилося.

На літо 1650 р. у козацькій Україні в основному завершився процес творення держави, що стало найбільшим політичним завоюванням української нації після загибелі королівства Данила Галицького. Внаслідок реорганізації адміністративно-територіального устрою, було сформовано 16 полків (9 правобережних і 7 лівобережних); пізніше їх кількість змінювалася. Весною цього ж року Б. Хмельницький реформував Запоріжжя. На його терени переноситься полково-сотенний устрій: на базі кошових об'єднань куренів утворено військово-адміністративні одиниці паланки, поділені на військово-господарчі одиниці – курені. Запроваджується посада кошового отамана, котрий не обирається, а призначається гетьманом³. Таким чином ліквідується адміністративно-територіальна й політична автономія Запоріжжя й Гетьманщина перетворюється в унітарну державу.

Істотні зміни відбулися у судочинстві. Перестали існувати городські, земські, підкоморські й панські (домініальні) суди. Натомість були створені генеральний, полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках суд здійснювали колегії лавників та ратуші, у селах – війти й отамани (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди – суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади. Судочинство виконувалося на основі звичаєвого права, Литовського Статуту, магдебурзького права.

Б. Хмельницький приділяв багато уваги зміцненню прерогатив гетьманської влади; під загрозою “кари на горло” швидко домігся вчасного й неухильного виконання власних розпоряджень полковими і сотенними органами влади, їх ефективного функціонування. На перших порах політичний режим був республікансько-демократичним, але з 1649 р. почав еволюціонувати в авторитарний у формі цезаризму⁴. Гетьман перетворюється у центральну фігуру політичної системи козацької України, сприймається як персоніфікація держави, гарант збереження суспільно-політичної стабільності. Відзначаючи прояв у гетьмана монарших владних дій, все ж немає підстав називати його “військовим диктатором”⁵. Відмовившись від

³ І. Стороженко. Реформування Запорізької Січі Хмельницьким // *Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острого; Нью-Йорк, 1999. С. 504.

⁴ В. Горобець. *Політичний устрій земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу)*. Київ, 2000. С. 28-29, 49-50.

⁵ *Політична історія України. Посібник* / Ред. В.І. Танцюра. Київ, 2001. С.113.

функціонування генеральної ради, він постійно скликав раду генеральної старшини й старшинську раду, на яких обговорювали питання внутрішньої і зовнішньої політики. Лише ухвали цих рад надавали легітимацію діям і рішенням володареві булави і, до його честі, він це розумів⁶. Враховуючи це, гетьман домігся обрання розширеною старшинською радою у квітні 1657 р. 16-річного сина Юрія спадкоємцем булави, започаткувавши процедуру гетьманської елекції на старшинських рада⁷.

Виникнення Української держави істотно вплинуло на становище селянства, що проживало на її теренах. Насамперед, на відміну від Речі Посполитої, Московії й інших країн, воно відіграло роль суб'єкта політичного життя, істотно впливаючи через військо та частину старшини (особливо нижчої) на внутрішню і зовнішню політику уряду. Зокрема, у відносинах з Річчю Посполитою Б. Хмельницький завжди змушений був рахуватися з настроями покозаченого поспільства. “Немає надії на мир, – писав київський воєвода А. Кисіль в одному з листів, – бо всі ті, котрі вже виламалися з підданства панам й отримали козацький титул, миру не хочуть, бачачи в мирі своє повернення до підданства, а є їх у десять разів більше, ніж Війська Запорозького”⁸.

Важливо відзначити той факт, що, на відміну від Речі Посполитої, де селянство не трактувалося складовою польського народу, в Гетьманщині її політична еліта розглядала його поряд із козацтвом, шляхтою, духовенством, міщанством, невід'ємною частиною українського/руського народу, реалізуючи таким чином ідею київського митрополита Іова Борецького, висловлену ще у 1621 р.⁹ А відтак вважала себе відповідальною за долю селянства, дбала про захист певних інтересів, зокрема релігійно-національних, збереження життя й майна, дотримання поміркованості у сплаті податків й виконанні повинностей тощо.

Є підстави вважати, що, відштовхуючись від практики перебування селян Гетьманщини на чинші, гетьман у своїх універсалах до селян західноукраїнських земель весною 1651 р. обіцяв звільнити їх від “робіт” й перевести на виплату річного чиншу, що вони сприйняли дуже прихильно¹⁰. Пригадаймо також, що саме він характеризував покозачене поспільство “правою рукою нашою”, а А. Кисіль докоряв йому, за те, що для нього “чернь” (“поспільство”) – це “своя братія”¹¹. Не

⁶ Biblioteka Książąt Czartoryskich (Kraków; далі – BCz). Oddz. rękopisów. Sygn. 16460. K. 211; Biblioteka Narodowa (Warszawa; далі – BN). Oddz. mikrofilmów. K. 1656; О. Струкевич. *Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання)*. Київ, 2002. С.244.

⁷ Інститут історії України НАН України. Науковий архів (далі – ПУ НАНУ НА). Від. рукописів. Оп. 3. Од. зб. 19. Арк. 11; од. зб. 31. Арк. 89-94; В. Горобець. *Політичний устрій...* С.19.

⁸ BCz. Oddz. rękopisów. Sygn. 1657. K. 374. BN. Oddz. mikrofilmów. K. 9163.

⁹ І. Паславський. “Старожитний наш народ руський...” // *Жовтень*. 1988. № 5. С. 126-127; В. А. Смолій, В. С. Степанков. *Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення*. Київ, 1999. С. 51-52; J. Tazbić. *Sarmaci i świat: Prace wybrane*. Kraków, 2001. T. 3. S. 392.

¹⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). Від. рукописів. Ф. 5 (Оссолінські). № 189/II. Арк. 474.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespół 553. Oddz. VI. № 36 i 37/I. K.771; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах* (далі – ВУР). Москва, 1953. Т. 2. С. 118.

слід забувати й того, що Б. Хмельницький так і не провів відокремлення козацтва від поспільства. Тому не випадково польська еліта розглядала “увесь плебс” надійним союзником козацтва¹². Ця традиція продовжувала жити і в наступні роки. Так, гетьман Петро Дорошенко у проекті договору з Туреччиною (1668) підкреслював, що “Руський народ” проживає на теренах від Вісли, Перемишля й Самбора на заході, до Сєвська і Путивля на сході й усі вони (русини) “суть козаки”¹³.

Утворення держави відіграло важливу роль у радикальному поліпшенні соціально-економічного становища селян козацької України, оскільки її уряд пішов на визнання їхніх завоювань, в той час як на українських землях, що залишалися у складі Речі Посполитої, вони у своїй переважній більшості продовжували бути безправними підданими, змушеними виконувати панщину й важкі повинності, виплачувати податки. Відбулися кардинальні зміни на користь селянства у формах земельної власності, які позитивно позначилися на господарському розвитку Гетьманщини. Магнати і майже вся шляхта, котрі володіли землею (вочевидь, приблизно 4 тис. сімей), втратили її, як і католицька Церква, Польська держава та орендарі. Вона потрапила до рук селян, козаків, міщан та військового Скарбу. Є чимало свідчень різних джерел, які вперше ґрунтовно проаналізував І. Крип’якевич, про масовий характер займанщини селян, котрі привласнювали землю й сільськогосподарські угіддя не лише вигнаних феодалів, але й православних монастирів та шляхтичів, які визнали чинність гетьманської влади¹⁴.

Перерозподіл землі набув масового характеру. Павло Алеппський, котрий у 1654 р. супроводжував батька – антіохійського патріарха Макарія – до Москви й проїхав козацьку Україну з південного заходу на північний схід, констатував: “Козаки, оволодівши країною, поділили землі між собою і тепер ліс рубають, випалюють коріння і засівають землю зерном”¹⁵. Опосередкованим свідченням проведення нового розмежування земель слугує спостереження венеційського посла Альберта Віміні, що в 1650 р. на раніше не розділених землях з’явилися встромлені в землю жердини “для попередження перехожих не пасти там худоби... Подібні знаки вживають у тих місцях, де проходити заборонено, і порушникам загрожує суворо кримінальна кара”¹⁶. Як стверджувала в кінці XVIII ст. громада села Покошиці, коли “малоросіяни з гетьманом Богданом Зеновієм Хмельницьким кров’ю своєю звільнили Малу Росію від ярма лядського..., в ту пору на обох сторонах Дніпра вся земля малоросіян була спільна і загальна доти, поки вони спочатку під полки, а в полках під сотні, а в сотнях під містечка, села й присілки і в них під свої житла, двори, доми і хутори осягли і позаймали; і потім сталося все майно малоросіянам бути власним через займи. Ці ж займи малоросіяни різними

¹² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Wrocław). Oddz. rękopisów. № 3564/II. K. 255v.; BN. Oddz. mikrofilmów. № 9321.

¹³ *Акты Южной и Западной России* (далі – *Акты ЮЗР*). Санкт-Петербург, 1875. Т. 8. С. 219.

¹⁴ І. П. Крип’якевич. *Богдан Хмельницький*. Львів, 1990. Видання друге, виправлене і доповнене. С. 164-165.

¹⁵ П. Алеппський. *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века*. Москва, 1897. Вып. 2. С. 15.

¹⁶ *Історія України в документах і матеріалах*. Київ, 1991. Т. 3. С. 193.

позначали способами: одні оборували, другі – кіпцями обносили і ровом окопували, кляками обмежували і що хотіли у тих займах зводили, гаї вирощували і сади заводили, хутори, слободи, селища, села на своє ім'я селили, собі на користь приводили (переклад українською здійснено автором. – В. С.)...¹⁷

Прогнавши феодалів, селяни, як, до речі, й козаки, розгорнули активну господарську діяльність, демонструючи незрівнянно вищий рівень її ефективності у порівнянні з фільварковим і селянським господарством в окупованих поляками теренах. Згадуваний П. Алеппський, проїжджаючи шляхом через величезний ліс між Буками й Лисянкою, занотував, що в ньому вирубували “деревя, випалювали коріння, розорювали землю і робили замість нього посіви”. Зробив також важливе спостереження: “Так діяли жителі у всій цій країні”. За його свідченням, ліс розділявся на ділянки, які відмежовувалися загорожею, й викорчовувався “вночі і вдень”. Його вражали численні сади, млини й ставки, велика кількість домашньої худоби й птиці у господарствах та неозорі поля посівів збіжжя “у ріст людини, подібні величезному морю за довжиною й шириною”¹⁸.

Відповідно зростає і добробут селян. Певним показником успішного господарювання вільних людей на вільній землі може слугувати доля сіл Мизяків і Супрунів (між Вінницею й Хмільником на р. Згар). Взимку 1675 р. тут розташовувалася на постій польська корогва, серед жовнірів якої був шляхтич Ян Дробиш-Тушинський, котрий у своєму щоденнику подав надзвичайно цінну інформацію про становище сіл. Насамперед, він був вражений величезною кількістю збіжжя, сіна і всілякої поживності, якої могло б вистачити для утримання “ледь не всього війська”. Принагідно подав наступну характеристику поселень: “так у лісах врубалися, що поробили з дерева вали, вулиці, перехрестя, переходи. Через кілька десятиліть то так позаростало, що коли б навіть три хани з такими військами, як цей один є, прийшли, то б їх там не здобули. Ліси дуже на кілька миль великі, а посеред лісів поля під сіно повиробляли; (зробили) млини, ставки, винокурні, browарні, пасіки, мають дуже добрі й великі сади, в яких знаходяться фрукти різних сортів, і так селянин рік поза рік може не виходити з лісу, бо має великий достаток всього для прохарчування. Дуже багато було овець, стад худоби – незліченно. Там мають дорого збудовані церкви й монастирі”¹⁹.

Вже під час літнього наступу 1651 р. польського війська на козацьку Україну його учасники помітили вражаючу різницю у стані господарства на українських теренах, що знаходилися під польською владою, та землях Гетьманщини. Так, А. Мясковський у листі від 1 серпня до короля намалював картину жахливого спустошення й занепаду півдня Волині (“ані міст, ані сіл, лише поле і попіл; ані людей, ані живих тварин не видно, лише птахи у повітрі”)²⁰. Коли ж польські підрозділи перейшли за “лінію,

¹⁷ Цит. за: В. А. Смолій. *Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст.* Київ, 1985. С. 190-191.

¹⁸ П. Алеппський. *Путешествие...* С. 15-17, 24, 28-32.

¹⁹ Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // *Dwa pamiętniki z XVII wieku* / Wydał i opracował Adam Przybóś. Wrocław; Kraków, 1954. S. 62-63.

²⁰ *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.* Киев, 1898. Т. 2. С. 390-391.

на яку собі претендують козаки”, й вступили 10 серпня у козацьку Україну, то, за визнанням анонімного автора щоденника, “застали інший край: копи на полі густі, достаток всілякого збіжжя і худоби на полях”. Трохи далі, в околицях міста Ружина, – “засягнули начебто обітованої землі, повної збіжжя й пасік”. Саме місто виявилось “повне старого збіжжя й іншої живності, пива й меду”²¹. Навіть після страхітливого зруйнування й обезлюднення поляками й татарами Брацлавщини у 1654/1655 рр., шведський посол Конрад Гільденбрандт, проїжджаючи її у січні 1657 р., констатував, що жителі кожного поселення приносили їм “кури, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питтєвий мед та овес і сіно для коней”²².

Показане поспільство й козаки, опираючись на звичаєве козацьке право, в кінці 50–60-х рр., в основному, успішно протистояли відродженню середнього й великого землеволодіння. Кошовий гетьман Іван Брюховецький у розмові з російським послом (кінець 1662 – початок 1663 рр.) звернув його увагу на той факт, що “хто де займе пусте місце землі і лугов, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім’єю”, то може вільно проживати, але “селян на цих землях ... хто собі зайняв, нікому не вільно тримати”²³. Відомо також, що намагання польської влади поновити у Правобережній Гетьманщині старі порядки, перетворивши селян-власників у панських підданих, викликало потужне повстання 1664–1665 рр., що коштувало влади гетьману П. Тетері й призвело до нового вигнання шляхти й урядників. Описуючи становище посполитих і козаків у Правобережжі у кінці 60 х рр., анонімний автор підкреслював: “Поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випадє податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш – два на тих, котрі не ходять на війну через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягаря на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком. А хоч би й був цей податок, який є у них звичайним, бо більше не буває, і набагато значнішим, ніщо то для них. Йому аби лиш урядник на панські (роботи) у вікно не калатав і над шиєю, коли робить, не стояв; щоб він (козак) не стояв перед паном, зігнувшись у кутку”²⁴.

В Українській державі витворилася якісно нова модель соціальної структури. Якщо раніше у ній панівне становище займала шляхта, то тепер вона випала з неї, за винятком дрібної української шляхти. У новій структурі не знайшлося також місця для князів, католицького духовенства, євреїв-орендарів та іншоонаціонального міського патриціату. Провідна роль перейшла до козацтва, котре зайняло привілейоване становище й еволюціонувало у соціальну еліту. Істотно поліпшився соціальний статус православного духовенства й українського міщанства, до рук якого переходить керівництво в органах самоврядування.

²¹ Там само. С. 593-594; A. Grabowski. *Starożytności Historyczne Polski*. Kraków, 1840. Т. 1. S. 276-281.

²² Д. Оляничин. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 р. // *ЗНТШ*. Львів, 1937. Т. 154. С. 52.

²³ *Акты ЮЗР*. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 349.

²⁴ Ю. Мицик. Козацька держава очима поляка // *Київська старовина*. 1993. № 4. С. 5.

Селяни вважали себе вільними людьми, що, безперечно, відповідало реальному стану справ, а відтак не вбачали принципової різниці між власним становищем і становищем козаків (за винятком тієї обставини, що останні відбували постійну військову повинність у Війську Запорізькому). Аналіз соціального становища селян дозволяє виявити наступні показові явища. По-перше, їх велика, якщо не більша (у Лівобережжі) частина відносила себе до міщан, що засвідчили присяжні книги 1654 р. І. Крип'якевич припускав, що “ця назва виникла у зв’язку з тим, що вільні села запозичили дещо з устрою міст: сільську старшину звали вїтами і, очевидно, це були виборні старшини, як у містечках...”, у такий спосіб вони хотіли “приховати своє селянське походження”²⁵. По-друге, частина козаків (включаючи реєстрових), найчастіше внаслідок погіршення матеріального становища, відмовлялася від виконання військової служби й переходила у стан селян (міщан).

Не можна недооцінювати масштабності змін, які відбувалися в ідеологічній сфері суспільного ладу на терені козацької України. “Панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації, – зауважував Ф. Сисин, – поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православія. Почуття окремішності та руська самосвідомість набули нових функцій. Щез старий міф шляхетської свободи і рівності; нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесе йому визволення”²⁶. Припинила існування польська політична доктрина з її постулатами експансії на схід, “антемурале” (християнського передмур’я), заперечення права руського/українського народу на національно-державну окремішність. Стрижнем нової політичної культури, що формувалася, виступала українська державна ідея, що передбачала утворення соборної держави у межах усіх етноукраїнських земель.

Кардинальні зміни в усіх сферах життя селян не могли не впливати на їхній духовний світ, формування соціально-політичних поглядів, ідеалів тощо. Проте існує чимала складність у з’ясуванні їх сутності. Вона полягає як у відсутності архівних матеріалів уряду, полкових і сотенних канцелярій, так і в особливостях джерел епохи, коли інформація фіксувалася не у формі відозв, заяв і маніфестів, “у яких, – за словами Я. Дашкевича, – все має бути заманіфестовано, задекларовано в загальному записано. Але XVII ст. – це не XX ст., і ми повинні робити висновки, тим більше якогось принципового характеру, не лише з письмових заяв, а також з самих подій”²⁷. Аналіз джерел і подій дозволяє реконструювати стрижневі положення названих аспектів політичної культури. Насамперед відзначимо, що селянство не залишалося пасивним спостерігачем подій, а виступало їх активним учасником, що стало важливим чинником розвитку політичної самосвідомості²⁸. Найпомітніша особливість творення соціальних ідеалів селянства полягала в тому,

²⁵ І. П. Крип’якевич. *Богдан Хмельницький*. С. 161-162.

²⁶ Ф. Сисин. *Чи було повстання...* С. 576.

²⁷ С. Плохій. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини: Дискусія // *Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”*. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. Львів, 1996. С. 14.

²⁸ Ф. Сисин. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // *Український історичний журнал* (далі – *УІЖ*). 1995. № 4. С. 74-75; В. А. Смолий. *Соціальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.)*. Автореф. дис. док. ист. наук. Киев, 1985. С. 21, 25.

що воно відбувалося в органічному взаємозв'язку з формуванням і розвитком національної свідомості, а боротьба за їх реалізацію найтісніше перепліталася з боротьбою проти національно-релігійного гноблення, за незалежність. У середині XVII ст. у свідомості селян домінував міцний стереотип, що особиста свобода і вільне життя на власній землі несумісні не лише з панами, але такою ж мірою з перебуванням “ляхів” в “Україні”, тобто з її перебуванням у складі Польщі. Існують десятки свідчень джерел про те, що селяни не “хочуть мати над собою панів”, “доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства”, бажають “знищити ляцьке ім'я” й “бути собі вільними”.

Наступною показовою особливістю становлення соціальних ідеалів була відсутність їх пошуку у релігійних догматах, різного роду ересях чи утопічних мареннях витворення ідеального суспільного ладу. Українського селянина – переважно суворого прагматика, індивідуаліста й консерватора – вкоріненого у землю не тільки способом господарювання, але й духовним життям (як слушно спостерегла О. Апанович, праця на землі набула символічно-сакрального смислу; не випадково в його уявленнях “навіть Господь оре ниву і сіє хліб”²⁹), не могла пробудити до активних дій й повести за собою відірвана від реального життя схоластична ідея справедливості. Він прагнув, аби “та земля, на якій він плідно працював, викохував і плакав її, належала саме йому”³⁰, а також особистої свободи.

І з кінця XVI ст. у селян різних регіонів (найінтенсивніше у центральній і південній частинах Київського та східній – Брацлавського воєводства) почав формуватися цілком земний (якого можна було досягти) соціальний ідеал – козацький спосіб життя. Не можна не погодитися з міркуванням О. Компан, що “воістину козацтво більшою мірою, ніж будь-хто до нього опустило ідею свободи з небес на землю”³¹. Саме ця “свобода” в образі козацького устрою й стала “генератором соціальної активності селян і частково міщан...”³².

В чому полягала сутність козацького ідеалу? На наш погляд, найґрунтовніше в історіографії розкрив його зміст В. Смолій. “Протягом кількох століть, – відзначав учений, – він залишався одним з важливих важелів, здатних приводити у постійний рух цю інертну, консервативну масу. Адже вперше селянин побачив перед собою земний і реальний суспільний ідеал. У свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї. Це означало появу нової якості у його свідомості. З кінця XVI ст. прагнення до здобуття козацького імунітету стало загальноукраїнським явищем”³³.

²⁹ О. Апанович. *За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолінського та Володимира Вернадського)*. Севастополь, 1999. С. 6-8.

³⁰ Там само. С. 7.

³¹ О. Компан. Кипень у “казані історії” // *Вітчизна*. 1986. № 9. С. 184.

³² В. Смолій, В. Степанков. *Українська національна революція...* С. 56.

³³ В. А. Смолій. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // *ВІСН*. 1991. № 5. С. 68.

Події середини XVII ст. зіграли вирішальну роль в утвердженні цього прагнення у свідомості селянства козацької України, а соціальна практика збагатилася новими ідеалами. Всі вони й склали світоглядні засади образу справедливого суспільного ладу. Торкнемося висвітлення головніших селянських мрій і прагнень:

- “покозачення” у свідомості селян закріпилося як універсальний засіб звільнення від панщини й усіх форм феодальної залежності, отримання особистої свободи й прав власності на землю та сільськогосподарські угіддя. В наступні десятиліття воно виступало ідейним підґрунтям наймасовішої й найефективнішої форми захисту завойованих “землі і волі” від зазіхань козацької старшини, котра повільно, але неухильно феодалізувалася³⁴;

- в уявленнях селян формується ідеал отримання землі у формі займанщини, що стала дивовижним витвором соціокультурного обживання земель й сільськогосподарських угідь поспільством. Займанщина зумовила грандіозний перерозподіл земельної власності й перетворила селянина у повноцінного господаря, що мав усі права власника землі. Навіть на рубежі 20–30-х рр. XVIII ст. (тобто через 3 покоління!) в історичній пам’яті селян Гетьманщини, як промовляють матеріали “Генеральних слідств про маєтності”, панувало незаперечне переконання у повній законності своїх прав на землю й угіддя, набуті шляхом займанщини³⁵;

- боротьба за реалізацію козацького ідеалу сформувала у селян погляд на себе як на вільних людей, рівноправних з козаками. В їхньому уявленні панам / шляхті не було місця у суспільному устрої, в якому вони хотіли жити, тому стояли на тому, “аби жодного шляхтича не було”, не перебувати у підданстві й не виконувати повинностей тощо. Внаслідок цього надзвичайно інтенсивно проходила ліквідація всієї типової для європейського феодалізму системи стосунків між паном і селянином. Вона супроводжувалася докорінною зміною психології, свідомості й ментальності залежного селянина, котрому, відповідно до тогочасних панівних уявлень, “Богом призначалося” виконувати “послушенство” на користь шляхтича. Тепер він вільний, а ідеал особистої волі/свободи, міцно вкоренившись у свідомості, стає альфою й омегою його соціальної поведінки, радикально налаштованої проти відновлення соціально структурованої моделі “пан – підданий”. Влітку 1663 р. шляхтич Миколай Калушовський повідомляв адресатові про неможливість появи у Брацлавщині шляхти чи католицького духовенства. “І не думай мешкати в Україні, – писав він, – хіба щоб у день і в ніч стояв кінь осідланий (напоготові) і то аби був дуже прудкий, загнуданий і вправний; а спати (слід лягати) в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш”. Описуючи панівний дух непокори населення, підкреслював, що в цьому краї “хоч би езуїтів посіяли, то вродяться опришки!”³⁶;

³⁴ Там само. С. 69-70; Його ж. Лозунг “землі та волі” в народних рухах на Україні: ідеали і практика // *Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць*. Київ, 1990. С. 152-157; В. В. Нечитайло. *Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність*. Кам’янець-Подільський, 2004. С. 108-111, 119-120.

³⁵ Його ж. Основні тенденції соціальної політики в Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // *Середньовічна Україна. Збірник наукових праць*. Київ, 1997. Вип. 2. С.187-188.

³⁶ BCz. Oddz. rękopisów. Sygn. 1657. K. 311.

- надзвичайно показовим є той факт, що селяни прагнули зрестися таких назв як “хлопи”, “мужики”, “піддані” тощо. “Випищики” після Зборівського до говору не приховували образи з того, що “їх, бідних людей, і козаками не називали, а називали їх мужиками”³⁷. Тому значна частина, “покозачившись”, почала називатися козаками. У Лівобережжі з’явилася у жителів вільних військових сіл нова самоназва – “міщани”. Набирає поширення спільна назва для селян і міщан – “посполиті”. Проте ні у Лівобережжі, ні у Правобережжі Гетьманщини джерела не фіксують самоназви “хлопи”;

- у свідомості сформувався ідеал соціальної рівності, який слугував потужним бар’єром виокремлення із середовища козацтва й покозачених привілейованої групи на кшталт шляхетства (зокрема, через нобілітацію). Наприклад, вкрай вороже влітку 1659 р. козацька спільнота сприйняла звістку про те, що група козаків і старшин отримала у Варшаві володіння та шляхетство. Анонімний автор трактату “Незгоди і заколот козацький після пактів 1659” відзначав, що козаки “взяли собі за образу велику, що їхні побратими над заслуги свої одні нобілітовані, другі обтяжені подарунками, треті маєтки і володіння вічним правом подіставали”³⁸. Обурені цим, вони заявляли обласканим польською владою товаришам: “я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден із нас пана мати не хоче і робити на нього не буде”³⁹;

- епоха революційних перетворень середини XVII ст. радикально змінила становище селянина, котрий вперше за багато століть “здобув бажану волю, у кровопролитній боротьбі позбавив шляхту права монопольної власності на землю. Він відчув себе господарем становища, одержав можливість до певної міри вільно користуватися результатами своєї важкої виснажливої праці”⁴⁰. Тому в його свідомості витворений лад став ідеалом справедливого суспільства. Він знайшов відображення і в одній із тогочасних пісень, де є такі слова:

“Та немає лучче, та немає краще, як в нас на Україні;
Та немає ляха, та немає пана, не буде зміни”⁴¹.

Цей ідеал впродовж десятиріч слугував для селян і знаменом спротиву поновленню феодальної системи, і надією, і вірою у можливість повернення світлих часів. Автор трактату “Думка певної особи”, описуючи настрої поспільства Правобережної України у кінці 60-х рр. XVII ст., підкреслював, що соціальні відносини, які панували в ній, продовжували приваблювати селян інших регіонів України. “Скаже хтось на це; “А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?” – зазначав він. – Відповідь: “Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: “Раз її нам, вважай, господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів”. Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не

³⁷ ПУ НАНУ НА. Від. рукописів. Оп. 3. Од. зб. 9. Арк. 388-389.

³⁸ Biblioteka Uniwersyteku Jagiellońskiego. Oddział rękopisów. № 5. K. 895.

³⁹ ЛНБ. Відділ рукописів. Ф. 5 (Оссолінські). Од. зб. 189/II. Арк. 1140.

⁴⁰ В. А. Смолій. *Формування соціальної свідомості...* С. 227.

⁴¹ *Історичні пісні*. Київ, 1961. С. 195.

будуть робити панщини, кажучи, що то був пророк, і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері”⁴².

Чи не вперше в українській історіографії М. Грушевський змалював об’єктивну, живу картину соціально-психологічної значимості фундаментальних змін середини XVII ст. для поспільства. Оскільки виразніше сказати неможливо, наведемо її повністю:

На хвилю, на недовгу хвилю “простим людям” довелось заглянути в сю безмірно привабливу перспективу, в котрій зникли старі перегороджі привілегій клясових і прирощених, і перед “простим чоловіком” простелилась можливість переходу в ряди “лицарства”, промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, багатства і виховання.

Ся коротка чарівна хвиля зісталася на цілі віки провідною зорею українських мас, і за неї вони не переставали з пієтизмом і навіть з ентузіазмом згадувати Козаччину, не вважаючи на ті всі ріки крові і сліз, звязаних з викликаними нею потрясіннями. В останнім рахунку, в деяких перспективах велике потрясенне викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло “простих людей” над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм почути себе людьми – не простими, а повновартними. Ожила в їх думках невмирущий потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а “навіки”. Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життє, се я не раз говорив. І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії⁴³.

⁴² Ю. Мицик. *Козацька держава...* С. 5.

⁴³ М. Грушевський. *Історія України-Руси*. Київ, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 1508.